

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เนื่องจากประเทศไทยตั้งอยู่ในเขตร้อนจึงมีปัจจัยสิ่งแวดล้อมหลายอย่าง เช่น ความชื้นในบรรยากาศ ปริมาณน้ำฝน อุณหภูมิ ช่วงเวลาของฤดูกาลต่างๆ แสงสว่าง ลักษณะของดิน ความสูงของพื้นที่ และลักษณะของภูมิประเทศเอื้ออำนวยให้มีสังคมพืชป่าไม้หลากหลายชนิดขึ้นกระจายอยู่ทั่วประเทศ ประกอบกันขึ้นเป็นป่าชนิดต่างๆ เช่น ป่าเบญจพรรณ และป่าเต็งรัง ซึ่งป่าทั้ง 2 ชนิดนี้เป็นป่าประเภทผลัดใบ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีป่าชนิดนี้มากที่สุด ประมาณ 70-80 เปอร์เซ็นต์ของป่าชนิดต่างๆ ที่มีอยู่ในภาคนี้ทั้งหมด มีปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยอยู่ระหว่าง 1,000-2,000 มิลลิเมตรต่อปี สภาพพื้นดินโดยทั่วไปมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ ดินตื้นและมีหินลูกรังปะปนอยู่ทั่วไป ป่าชนิดนี้มีไม้ขนาดกลางและขนาดเล็กขึ้นกระจายไม่แน่นทึบ ไม้พื้นล่างและเถาวัลย์มีน้อย พื้นป่ามีหญ้าขึ้นมากมาย มีพืชพวกปรังป่า ปาล์ม พรรณไม้ที่ขึ้นในป่าเต็งรังโดยทั่วไป ได้แก่ เต็ง พลวง เหียง พะยอม มะค่าแต้ รกฟ้า รักใหญ่ มะม่วงหาวแมงวัน กระบก เต็งหนาม คูมกาขาว แสลงใจ มะขามป้อม แสมสาร ขอป่า มะคังแดง ส้านหลายชนิด ประดู่แดง กระต้อมหมู โมกมัน ด้วงขาว แด้ว หว่า กูก มะพอก (กรมป่าไม้. 2539 : 83)

การลดลงของพื้นที่ป่าไม้ นับเป็นการสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติที่ยากจะมีการทดแทนได้ เป็นการหมดไปของที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่า รวมทั้งการหมดไปของสัตว์ป่า การลดลงของพื้นที่ต้นน้ำลำธารทำให้ไม่มีแหล่งต้นน้ำลำธาร เกิดความแห้งแล้ง ความอดอยากของประชาชนที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงของบรรยากาศของโลกด้วย (ศักดิ์ ประสานดี. 2536 : 1)

ปัจจุบันป่าไม้ในท้องถิ่นกำลังถูกชาวบ้านบุกรุกทำลายลงไปมาก พื้นที่ป่าไม้ของภาคอีสานเหลืออยู่เพียงร้อยละ 12 ของพื้นที่ภาคอีสานทั้งหมด ซึ่งป่าร้อยละ 70 เป็นป่าผลัดใบ ป่าผลัดใบนี้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนอีสาน ดังจะเห็นได้จากการก่อตั้งหมู่บ้านจะต้องมีป่าประจำหมู่บ้าน เพื่อการหาของป่ามาใช้ในชีวิตประจำวัน ดังนั้นการตั้งชื่อหมู่บ้านใหม่ของชาวอีสานในอดีต จึงมักจะมีการเลือกป่าใกล้หมู่บ้าน ที่เรียกว่า คอนปู่ตา คอนปู่ตาเป็นป่าขนาดเล็กที่ชาวบ้านเชื่อว่าคอนปู่ตาเป็นที่สิงสถิตของดวงวิญญาณที่รักษาป่าให้ชาวบ้าน นั่นคือ วิญญาณปู่และตา หรือผีปู่ตา อันเป็นบรรพบุรุษผู้คอยพิทักษ์และ

คุ้มครองลูกหลานผู้อยู่ในชุมชนให้อยู่เย็นเป็นสุข และขณะเดียวกันจะมีบทบาท ทั้งเป็นหมอรักษาโรค อำนวยโชคลาภ และเป็นผู้พิพากษาคุลาการให้แก่ชาวบ้านเมื่อมีปัญหาข้อขัดแย้ง ถือว่าผีปู่ตาเป็นวิญญาณที่คุ้มครองป่ามาแต่ดั้งเดิม ดังนั้นเมื่อมีการจัดตั้งหมู่บ้านแล้วก็จะมีการสร้างเรือนให้ผีปู่ตายุ่งด้วย โดยมีป่าล้อมรอบหมู่บ้าน ในข้อปฏิบัติเดิมป่าของปู่ตาถือเป็นเขตหวงห้าม ซึ่งการเข้าออกคอนปู่ตาแต่ละครั้งจะต้องขออนุญาตจากปู่ตา โดยการบอกกล่าวหรือขอความช่วยเหลือ

ภาคอีสานเป็นแหล่งชุมชนที่เป็นสังคมเกษตรกรรมสืบทอดกันมานาน ดังจะเห็นได้จากการศึกษาทางแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงว่าเป็นสังคมเกษตรกรรมมาก่อน เพราะนักโบราณคดีได้ค้นพบเห็นเปลือกข้าว และเครื่องมือทางการเกษตร ภาคอีสานเป็นแหล่งอารยธรรมเก่าแก่มานาน ทั้งยังได้สังสมวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ มาสู่อุษณรุ่นหลัง ดังนั้นชาวอีสานจึงมีความผูกพันกับธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น มีการสังสมแนวคิด ภูมิปัญญา ศรัทธา ความเชื่อหลายรูปแบบ

สำหรับความเชื่อเกี่ยวกับเรื่อง “ผี” นั้น บุญยงค์ เกศเทศ (2542 : 2) กล่าวว่า ผีมีอยู่ 2 ประเภท คือ

1. ผีดี หมายถึง ผีที่ให้คุณ จะช่วยปกป้องภัยพิบัติทั้งปวงที่จะมากล้ากราย ตลอดจนคุณแลรักษาชุมชนให้บังเกิดสันติสุข ขณะเดียวกันก็อาจบันดาลให้เกิดความเดือดร้อน ถ้าหากล่วงเกินหรือไม่เคารพยำเกรง ได้แก่ ผีเจ้า ผีนาย ผีบ้านผีเรือน มีเจ้าที่ ผีเสื้อ (ผีบรรพบุรุษ)

2. ผีร้าย หมายถึง ผีที่คอยทำร้าย เบียดเบียน หรือก่อความวุ่นวายสับสนให้โทษภัยอยู่เนื่อง ๆ ได้แก่ ผีปอบ ผีเป่า ผีปรด ดังนั้น ชาวอีสานโบราณเมื่อจะตั้งหมู่บ้านขึ้นในบริเวณใด ก็จะสร้างป่าชุมชนที่เรียกว่า คอนปู่ตา และจะสร้างคูบ (ศาล) ให้ปู่ตาเป็นที่พำนักอาศัย เพราะเชื่อว่าวิญญาณผีปู่ตายุ่งดูแลคุ้มครองให้ชาวบ้านอยู่เย็นเป็นสุข และปฏิบัติสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

สังคมชนบทในปัจจุบันนี้เจริญขึ้น สืบเนื่องมาจากแผนพัฒนาประเทศของรัฐบาลได้นำเทคโนโลยีวิทยาศาสตร์ การศึกษาไปสู่ประชาชนในทุกพื้นที่ของประเทศ มีการสร้างถนน ไฟฟ้า การสื่อสาร และการแพทย์ เป็นผลทำให้สังคมชนบทล่มสลายกลายเป็นสังคมเมือง ความใกล้ชิดผูกพันในระบบเครือญาติลดน้อยลง ต้นทุนในการครองชีพสูงขึ้น เพราะสังคมชนบทเดิมจะต้องพึ่งพาปัจจัยจากสังคมภายนอก มิได้ช่วยเหลือตัวเองเหมือนแต่ก่อน ตลอดทั้งจำนวนประชากรมีมากขึ้นแต่ขาดคุณภาพอิทธิพลของวัฒนธรรมต่างชาติหลังไหลเข้ามาทำให้วัฒนธรรมและค่านิยมดั้งเดิมเปลี่ยนแปลงไป รวมทั้งสภาพคอนปู่ตาในหลายชุมชนต้องสูญสลายไปโดย การใช้คอนปู่ตาเพื่อปลูกสร้างอาคารต่าง ๆ เช่น สถานีอนามัย สถานีตำรวจ ที่ว่าการ

อำเภอ โรงเรียน ค่ายลูกเสือ หรือสถาบันทางสังคมอื่น ๆ หรือกลายเป็นสำนักสงฆ์ ตลอดจนวัดป่า ซึ่งจะเอื้อประโยชน์แตกต่างจากอดีตอย่างสิ้นเชิง

จากการศึกษาของ บุญยงค์ เกศเทศ (2537 : 6) กล่าวว่า ฝั่บุดายังคงมีอำนาจแฝงลึกในห้วงสำนึกของชาวบ้าน แม้จะขาดเหตุผลในการพิสูจน์ความจริงที่เป็นรูปธรรมก็ตาม แต่ความสอดคล้องกับสภาพสังคมในปัจจุบันกับสิ่งแวดล้อมก็ยังคงอนุรักษ์ไว้ได้นานนับศตวรรษ น่าจะเป็นบทพิสูจน์ได้ว่า ป่าคอนปู่ตาเป็นป่าชุมชนหมู่บ้านที่มีค่าในโลก จึงควรอย่างยิ่งที่จะได้มีการวิจัย บันทึกแนวพฤติกรรมของชุมชนที่มีต่อป่าคอนปู่ตา ตลอดจนความเชื่อถือในผีบรรพชน เพื่อที่จะได้หาทางส่งเสริมภูมิปัญญาชาวบ้าน และสร้างสรรค์วิถีดำเนินชีวิตของประชากรในชุมชน เพื่อให้ประสานสอดคล้องกันด้วยดี ระหว่างความเชื่อที่มีอยู่ดั้งเดิม กับคตินิยมสมัยใหม่ในสังคม อันอาจมีข้ออธิบายได้อย่างชัดเจนว่า มรดกวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งถือว่าเป็นทรัพยากรท้องถิ่น ที่ได้ส่งสมมาด้วยเวลาอันยาวนานนั้น มิได้ไร้ค่าหรือเป็นความเชื่อถือที่มลายเสียทีเดียว ถ้าหากจะมีวิธีส่งเสริมสร้างพฤติกรรม แนวทางปฏิบัติ ตลอดจนบทบาทอันพึงปรารถนาได้ ก็จะเป็นสถาบันแหล่งสำคัญที่มีพลังอำนาจ สามารถฟื้นฟูสุขภาพจิตของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

เมื่อ พ.ศ. 2541 ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏมหาสารคาม ได้จัดประกวดคอนปู่ตาในจังหวัดมหาสารคาม ปรากฏว่าคอนปู่ตาบ้านคอนสาร-สารพัฒนา ได้รับรางวัลที่ 1 เนื่องจากเป็นป่าคอนปู่ตาที่ยังมีความอุดมสมบูรณ์ มีต้นไม้ใหญ่โดยเฉพาะต้นประดู่เหลืออยู่เป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นยังมีสัตว์ป่าอีกหลายชนิด เช่น พังพอน เต่า ชะมด (อีเห็น) คูน นกนานาชนิด เป็นต้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาถึงสาเหตุที่ทำให้ป่าคอนปู่ตาของหมู่บ้านนี้สามารถดำรงอยู่ได้โดยไม่ถูกทำลายเหมือนกับป่าแห่งอื่น ๆ นอกจากนี้ผลการศึกษายังจะเป็นข้อมูลเพื่อให้ได้แนวทางอนุรักษ์ป่า และส่งเสริมบทบาทของผู้เกี่ยวข้องกับคอนปู่ตา ตลอดจนสร้างสรรค์วิถีการดำเนินงานของประชาชน เพื่อให้ประสานและสอดคล้องกันด้วยดี ระหว่างคนกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่า การรักษาสภาพนิเวศน์วิทยา ตลอดจนทั้งชุมชนอื่น ๆ จะมองเห็นความสำคัญและกลับมาฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าในชุมชนของตนขึ้นใหม่โดยใช้กระบวนการวิธีการจากกรณีบ้านคอนสาร-สารพัฒนา เพื่อเป็นแนวทางนำไปใช้ในการอนุรักษ์ป่าต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ ดังนี้ คือ

1. เพื่อศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปู่ตาและดอนปู่ตาซึ่งมีผลต่อการอนุรักษ์ป่า
2. เพื่อศึกษาภูมิปัญญาของชาวบ้านคอนสาร-สารพัฒนา ในการอนุรักษ์ทรัพยากรดอนปู่ตาไว้เป็นสมบัติของท้องถิ่น

ขอบเขตของการวิจัย

ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตดังนี้

ขอบเขตด้านเนื้อหา ศึกษาดอนปู่ตาของหมู่บ้านคอนสาร-สารพัฒนา เกี่ยวกับวิธีอนุรักษ์ทรัพยากรป่าดอนปู่ตา ความเชื่อ และพิธีกรรมเกี่ยวกับผีปู่ตาและป่าดอนปู่ตา รวมทั้งความผูกพันระหว่างชุมชนกับป่าดอนปู่ตา

ขอบเขตด้านพื้นที่ ผู้ศึกษาได้เลือกพื้นที่ที่ศึกษา คือ บ้านคอนสาร-สารพัฒนา ตำบลวังแสง อำเภอแกดำ จังหวัดมหาสารคาม

ขอบเขตด้านประชากร ผู้ศึกษาได้เลือกกลุ่มตัวอย่างในการศึกษาครั้งนี้ คือ ขะจ้ำ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ครู พระ ผู้สูงอายุ และชาวบ้านในหมู่บ้านคอนสาร-สารพัฒนา ตำบลวังแสง อำเภอแกดำ จังหวัดมหาสารคาม

คำนิยามศัพท์เฉพาะ

เพื่อให้เกิดความชัดเจนในการศึกษา ผู้ศึกษาได้ให้ความหมายของคำนิยามศัพท์เฉพาะ ดังนี้

ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ความรู้ความสามารถของชาวบ้าน ที่เกิดจากการสะสม การเรียนรู้มาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน สามารถนำมาแก้ปัญหาในครอบครัวและสังคมได้

ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัว และดำรงชีพในระบบนิเวศน์ หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคมวัฒนธรรม ที่ได้มีพัฒนาการสืบสานกันมา ภูมิปัญญาเป็นความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่เป็นผลของการใช้สติปัญญา ปรับตัวกับสภาวะต่าง ๆ ในพื้นที่กลุ่มชนนั้นตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานอยู่และได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น จากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่นที่ได้มีการติดต่อ

สัมพันธ์กัน แล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยน นำมาสร้างประโยชน์ หรือแก้ปัญหาได้ในสิ่งแวดล้อม และบริบททางสังคมวัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้น

บ้านคอนสาร-สารพัฒนา หมายถึง หมู่บ้านในตำบลวังแสง อำเภอแคว้น จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเมื่อเริ่มก่อตั้งหมู่บ้านนั้นใช้ชื่อหมู่บ้านว่า บ้านคอนสาร ในปี พ.ศ. 2539 ได้แบ่งการปกครองออกเป็นสองหมู่บ้าน และตั้งชื่อหมู่บ้านที่แยกออกมาใหม่ว่า บ้านสารพัฒนา แต่ทั้งสองหมู่บ้านยังคงมีความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้น เพราะยังมีกิจกรรมร่วมกัน ทั้งทางด้านศิลปวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรม ศาสนา และความเชื่อถือศรัทธาปู่ตา มีดอนปู่ตา มีวัดแห่งเดียวกัน ในกรณีนี้ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตเป็นชุมชนเดียวกัน

การอนุรักษ์ หมายถึง วิธีการที่จะดำรงคงไว้ซึ่งทรัพยากรที่มีอยู่ โดยใช้ทรัพยากรนั้นให้ได้รับผลประโยชน์สูงสุด และสิ้นเปลืองน้อยที่สุด

ดอนปู่ตา หมายถึง ป่าขนาดเล็กประจำหมู่บ้านของชาวอีสาน และเชื่อว่าเป็นสถานที่สิงสถิตดวงวิญญาณของปู่-ตา ถือว่าเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน โดยเฉพาะหมู่บ้านในภาคอีสาน ที่ดอนปู่ตาดจะมีคูบปู่ตาซึ่งถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านจะไปทำพิธีเคารพสักการะเป็นประจำทุกปี โดยจะมีการเลี้ยงผีปู่ตาเพื่อความเป็นสิริมงคล และทำนายฟ้าฝนไปด้วย ในขณะเดียวกัน โดยปกติดอนปู่ตาจะเป็นป่ากรักริม มีสัตว์ป่านานาชนิดอาศัยอยู่ เนื่องจากไม่มีใครกล้าเข้าไปตัดไม้หรือจับสัตว์ในป่าดอนปู่ตา เพราะเกรงกลัวปู่ตาจะทำให้มีอันเป็นไป

คูบ (ศาล) หมายถึง ศาลหรือค้ำเรือนที่มีขนาดเล็กกว่ากระท่อม ที่ปลูกไว้ให้ปู่ตาอาศัยอยู่ ภายในคูบจะมีเครื่องใช้ที่จำเป็น ที่เชื่อถือกันว่าเป็นสิ่งของที่ปู่ตาต้องการ เช่น รูปปั้นคน สัตว์ เพื่อเป็นข้าทาสบริวารให้ปู่ตาใช้สอย ด้านหน้าคูบมักจะสร้างให้มีชานยื่นออกมาสำหรับเป็นที่ตั้ง หรือวางเครื่องบูชาและเครื่องเซ่นสังเวย ในสมัยก่อนจะมุงด้วยหญ้าคาหรือใบไม้สานขัดกัน แต่ในปัจจุบันจะพบว่าคูบปู่ตามุงหลังคาด้วยสังกะสี บางแห่งใช้ปูนซีเมนต์ในการสร้างเป็นโรงเรือน

ผีปู่ตา หมายถึง ผีบรรพบุรุษหรือผีเจ้าที่ ที่คอยดูแลป่าประจำหมู่บ้าน ของชาวบ้านคอนสาร-สารพัฒนา อำเภอแคว้น จังหวัดมหาสารคาม

สถานภาพ หมายถึง สถานะหรือตำแหน่งของบุคคลอันประกอบไปด้วยบทบาท และหน้าที่

บทบาท หมายถึง พฤติกรรมอันพึงคาดหมายของบุคคลในด้านประเพณี และความเชื่อด้านสังคม และด้านเศรษฐกิจ

บำ หมายถึง การบนบานผีปู่ตาให้ช่วยเหลือในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ซึ่งผู้ไปบนบานนั้นมีความประสงค์จะให้ปู่ตาช่วยเหลือ

ปลงบำ หมายถึง การแก้บนที่ทำไว้กับปู่ตา โดยจะนำสิ่งของเครื่องแก้บามี ข้าวตอก ดอกไม้ รูปเทียน อาหารคาวหวาน เป็นต้น มาเช่นไหว้ผีปู่ตาตามที่ออกปากเมื่อครั้งที่ได้ทำพิธีบำ

จะจำ หมายถึง ผู้ประกอบพิธีกรรมในการติดต่อดสื่อสารกับผีปู่ตาได้

ศักยภาพ หมายถึง จิตความสามารถของประชาชนในการรักษา พัฒนา สร้างสรรค์ และแก้ปัญหาเกี่ยวข้องกับป่าคอนปู่ตา

ความเชื่อ หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์ยึดถือเป็นเครื่องชี้ทางการดำรงชีวิต ควบคุม ความประพฤติ และยึดเหนี่ยวจิตใจ ให้ดำเนินชีวิตร่วมกันในสังคมได้อย่างเป็นสุข

พิธีกรรม หมายถึง การกระทำที่เป็นวิธีการ เพื่อให้สำเร็จผลที่ต้องการ เพื่อให้สำเร็จผลที่ต้องการ พิธีกรรมเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมที่สำคัญในสังคมไทย เป็นเรื่องของการผสมผสานระหว่างศาสนากับไสยศาสตร์ มีการอ่อนน้อม ขอร้อง สิ่งนอกเหนือธรรมชาติให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและส่วนรวม

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

ในการวิจัยเรื่องการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านอีสาน ในการอนุรักษ์ป่าคอนปู่ตา : ชุมชนบ้านคอนสาร-สารพัฒนา ตำบลวังแสง อำเภอแกดำ จังหวัดมหาสารคาม ครั้งนี้ผู้วิจัยคาดว่าจะเกิดประโยชน์ดังนี้

1. ได้ทราบถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านคอนสาร-สารพัฒนา ที่ใช้ในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าคอนปู่ตาไว้เป็นสมบัติของท้องถิ่น
2. ประชาชนจะได้ตระหนักถึงความสำคัญในการที่จะอนุรักษ์และหวงแหนทรัพยากรในท้องถิ่นของตน
3. จะได้สารสนเทศให้กับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง แสวงหาวิธีการอนุรักษ์ทรัพยากรท้องถิ่น
4. ทำให้ชุมชนเห็นคุณค่า เกิดความสามัคคีร่วมมือกันในการอนุรักษ์ พัฒนา สร้างสรรค์ และจัดระเบียบการใช้ทรัพยากรท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์สูงสุด